

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

В роботі представлено результати вивчення понятійно-категоріального апарату, на оперуванні яким базуються теорія і практика відтворення регіонального соціуму, зокрема понять: «населення», «суспільство», «соціум», «відтворення соціуму», «відтворення регіонального соціуму» тощо. Запропоновано авторське визначення «соціум», «відтворення соціуму», «відтворення регіонального соціуму».

Ключові слова: населення, суспільство, соціум, відтворення соціуму, відтворення регіонального соціуму.

CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS OF THE RESEARCH OF REGIONAL SOCIETY REPRODUCTION: GNOSIOLOGICAL APPROACH

The aim of this article is to examine the conceptual and categorical apparatus of the research of regional society reproduction in terms of gnoseological approach. The practice of social and economic processes management in the society indicates a lack of effective instruments of influence on this development, which is a consequence of the insufficient knowledge of opportunities to display the laws of social development in specific circumstances. Solving this problem requires the formation of theoretical and methodological framework for the research and development of practical measures, which involves studying and improving the categorical system, based on operating with the theory and practice of social development, in particular the concepts of "population", "society", "reproduction of society", "reproduction of regional society" and so on. Application of gnoseological approach allows to note the close connection between the above defined concepts that characterize the elements, the environment, the state and processes of society as the whole complex of individuals, joined by common social interests, the implementation of which is based on the systematic organization of their social and economic activities.

Keywords: population, community, society, society reproduction, playback reproduction of regional society.

Постановка проблеми. Основи управління розвитком суспільства з давніх часів є об'єктом дослідження представників різних філософських, соціологічних і економічних шкіл. Мислителі і філософи, науковці і державні діячі різних часів ставили перед собою завдання осмислення законів формування держави, державного устрою, відтворення населення тощо. В результаті сформувалася ціла система поглядів щодо закономірностей розвитку суспільства, яка характеризується достатньо різномісним баченням перспектив такого розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Найбільш вагомі здобутки у вивченні соціальних і економічних законів в розвитку суспільства належать О. Авдєєву, Е. Бойченко, Д. Валентею, А. Вишневському, Н. Зверевій, А. Крейку, І. Курило, О. Ларміну, Е. Лібановій, В. Медкову, В. Стешенко, Ф. Тьонісу, М. Юрію тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В той же час, реальна практика управління соціальними і економічними процесами в суспільстві свідчить про відсутність дієвих інструментів впливу на такий розвиток, що є слідством недостатньої визначеності можливостей прояву законів суспільного розвитку в конкретних умовах. Вирішення даного завдання потребує, перш за все, вивчення категоріального апарату, на оперуванні яким базуються теорія і практика суспільного розвитку, зокрема понять: «населення», «суспільство», «соціум», «відтворення соціуму» тощо.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є розгляд понятійно-категоріального апарату дослідження відтворення регіонального соціуму з точки зору гносеологічного підходу, що дозволяє забезпечити пізнання сутності і зв'язків між категоріями.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом вивчення особливої складності є населення або так зване народонаселення. В роботах А.Г.Вишневського, В.М. Медкова, Л.Л. Рибаківського [1–3] та інших науковців відзначається синонімічність цих понять, що використовуються для відокремлення людської популяції від популяції тварин, існування яких визначає можливість життєдіяльності суспільства як соціального організму. В науковій літературі дані терміни використовуються для позначення сукупності людей, що складають суспільство, і розглядаються лише з точки зору відновлення людських поколінь [1].

В той же час, формулювання основних ознак категорії «населення» в світлі її відношення до категорії «суспільство» у науковців в достатній мірі різняться. Ознайомлення з роботами А.А.Авдєєва [4], А.Г.Вишневського [1], Д.І. Валентя, Н.В. Зверевій, В.М.Медкова [5], В.І.Козлова [6], О.В.Ларміна [7] та інших науковців дозволяє відзначити відсутність методологічної єдності в даному питанні, що переважно обумовлено відмінностями в оперуванні інструментами системного аналізу в дослідженні інституту суспільства. Так, А.Г. Вишневський і О.В. Лармін вважають населення підсистемою суспільства, причому такою, зв'язки і відношення між елементами якої обумовлюють протікання лише демографічних процесів

[1, 7]. В свою чергу, до демографічних процесів О.В. Лармін відносить всі суспільні процеси, що безпосередньо визначають зміну кількісних і якісних характеристик населення (його структуру в розрізі етнічного, класового, соціально-групового і соціально-професійного, статевого і вікового складу, стану здоров'я, освітнього рівня [7].

А.А. Авдєєв [4] як і В.Г. Афанасьєв [8] також вважають сукупність людей окремим елементом суспільства, що забезпечує його існування завдяки взаємодії з предметними компонентами (результатами предметної діяльності людей); економічними, соціальними, демографічними процесами (самої діяльності); суспільними ідеями, що існують в свідомості людей і є результатом їх духовної діяльності.

Б.Д. Брєєв, Д.І. Валентей, Н.В. Зверева, В.І.Козлов та В.М. Медков, вдаючись до застосування елементів епістемологічного дослідження, в певній мірі ідентифікують поняття «населення» і «суспільство», відзначаючи схожий характер їх сприйняття як об'єкту і предмету дослідження в межах окремих наук [4], динамічність стану і населення і суспільства у зв'язку зі змінами соціально-економічних формацій [6], необхідність сприйняття населення як носія соціальних відносин [3] тощо. Таким чином, і для представників першого підходу, і для представників другого терміни «населення» і «народонаселення» є ідентифікаторами сукупності людей, поєднаних між собою або ознакою природничого відтворення [1], або проживанням на визначеній території [9], або здійсненням життєдіяльності в межах певних соціальних спільнот [5], що має певні ознаки, ідентичні ознакам суспільства. Коло і характер таких ознак визначаються ступенем ототожнення населення з суспільством, точкою зору дослідників відносно первинності у відносинах «суспільство – людина», що, в свою чергу, потребує гносеологічного дослідження самого суспільства.

Формування основних законів його розвитку почалося з формування людської цивілізації і відбувається до сих пір. Якщо первісний етап даного процесу представляв собою просте усвідомлення закономірностей людського буття, то поступово такі закономірності стали перетворюватися в свідоме намагання досягти конкретних результатів, подібних результатам завершених схожих ітерацій, що знайшло відображення у формулюванні законів сумісного проживання людських спільнот. Їх бачення, інтерпретацію, пояснення закономірностей людського буття, відповідне умовам конкретного часу, можна знайти ще в роботах стародавніх мислителів – Аристотеля, Геофрагаста, Геродота, Гіппократа, Ксенофонта, Платона, Плутарха, Полібія, Страбона, Плінія Старшого, Тацита та інших, роботи яких містять елементи систематизованого опису життя і побуту етнічних спільнот і їх взаємодії з державою.

Перший достатньо вагомий внесок у формування системи поглядів на суспільство внесли античні мислителі Платон і Аристотель, китайський філософ Конфуцій, у розумінні яких суспільство ототожнювалося із державою як спільному поселенні для задоволення потреб у їжі, житлі, одязі. Призначенням суспільства за Платоном вважався захист людей, забезпечення їх матеріальними благами, створення умов для їхньої творчої діяльності і духовного розвитку [10]. Таке розуміння суспільства, засноване на однаковій спрямованості інтересів людей, було достатньо розповсюдженим для 17 – початку 19 ст. [11]. Починаючи з часів Середньовіччя стало формуватися теологічне бачення природи і сутності суспільства, згідно з яким суспільство вважалося організмом, всі елементи якого знаходяться між собою у функціональній взаємодії, залежності, субсидіарності, а кожен представник суспільства (його член) розглядає власний інтерес з точки зору його кращої відповідності вигодам для інших [12]. Таким чином було висловлено ідею системного співіснування членів суспільства і сполученості їх дій.

Протягом достатньо тривалого розвитку системи поглядів на природу і сутність суспільства сформувалося декілька підходів щодо їх розуміння. В основі розмежування таких підходів лежать погляди науковців і з приводу встановлення первинності у відносинах «суспільство-населення» як «антитези природи і природного» [13] і її реалізації у відносинах індивідів; з приводу територіальних аспектів проживання; реалізації зв'язків між членами суспільства.

Існування сингуляризму і універсалізму як двох протилежних наукових підходів щодо трактування вихідних реалій існування суспільства і окремої людини обумовлює наявність значної кількості трактувань цих понять, дуже часто і суттєво відмінних між собою. Представлення суспільства як вихідної реальності по відношенню до індивіда можна знайти в роботах Вормса, Л.А. Гріффена, Лілієнфельда, Спенсера, С.Л.Франка та інших науковців. Основна їх увага зосереджена на пошуку відповіді на питання: «Чи є властивості суспільства похідними від якостей і прагнень людини, або, навпаки, бажання і вектор поведінки людини визначається вихідною реальністю у вигляді суспільства». І відповідь, що надається на це запитання представниками сингуляризму і універсалізму, певним чином визначає трактування особливостей розвитку суспільства, відтворювальних процесів в ньому тощо.

Більшість визначень суспільства, що представлені в літературі, свідчать про його сприйняття як сукупності відносин між людьми, які не пов'язані між собою проживанням на конкретній території. Однак, існує і дещо відмінна точка зору. Так, Д.Джері та інші науковці визначають суспільство як об'єднання людей, що займає відносно обмежену територію [14], хоча фактор приналежності населення до тієї чи іншої території і не є домінуючим в системі факторів визначення суспільства. В якості додаткових даними авторами відзначаються: системний характер існування; самоврядність, соціальний характер [15]; раціональний характер взаємодії, тобто існування офіційних взаємокорисних відносин [16]; власна більш чи менш відмінна культура і інститути [14], поєднання людей через існування системи розподілу праці [17] тощо.

Для тих, хто не відзначає обов'язковості проживання членів суспільства на певній території, вирішальний характер має сутність таких відносин. Так, К. Маркс визначав суспільство як систему відносин між людьми, в основі якої лежать економічні відносини, в які люди вступають виходячи з необхідності і незалежно від своєї волі, які спільно з виробничими силами створюють базис суспільства [18].

Інша точка зору полягає у відокремленні сутнісної сторони зв'язків від індивідів і трактування суспільства як системи відносин і зв'язків між суб'єктами, що виникають і розвиваються в процесі їх життєдіяльності і підпорядковуються особливим законам функціонування та розвитку [19]. Окреме місце в системі таких зв'язків належить тим, існування яких обумовлено розподілом праці як єдиним засобом задоволення потреб людей в трудовому, а поряд з тим «меновому союзи», необхідність якого відзначав ще А. Сміт. Особлива увага в науці приділяється реалізації зв'язків суспільства як специфічного соціального організму, який має особливу соціальну форму руху матерії, що здійснюється за своїми особливими законами функціонування та розвитку [11]. Вивчення таких законів неможливе у відриві від дослідження особливостей функціонування суспільства як системи, що потребує з'ясування відповідності даної категорії ознакам системності.

На жаль, при значній кількості вітчизняних наукових публікацій, в яких висвітлюються проблеми функціонування суспільства, кількість робіт, присвячених обґрунтуванню його системних ознак, є достатньо обмеженою. Переважну кількість таких робіт складають наукові праці соціологів 19 століття. В той же час, сучасна економічна наука вкрай потребує детального обґрунтування системних якостей суспільства, на основі врахування яких можуть бути побудовані прогностичні оцінки і моделі його розвитку.

За простотою афоризму Аристотеля, який свідчить про те, що «ціле більше простої суми своїх частин», прихований широкий спектр питань, як філософського, так і конкретно-наукового характеру [20]. Особливе місце серед них займають питання встановлення критеріїв, яким має відповідати множина об'єктів, що відповідає значенню і характеру системних.

Як свідчить значна кількість наукових публікацій з даної проблематики, в якості систем можуть розглядатися об'єкти різного роду і різної якості: атом, клітина, споруда, інші об'єкти нерухомості тощо. Більшість прибічників системного підходу в якості ключової характеристики, що визначає існування системи, підкреслюють взаємодію множини компонентів. На думку А. Аверьянова, Л. Берталанфі та інших науковців системою є такий об'єкт, який можна розбити на взаємопов'язані і взаємодіючі певним образом частини [21, 22]. Близьким за змістом є сприйняття системи як «впорядкованої взаємодії» або «організованої взаємодії». Саме на такому сприйнятті здебільшого і базується обговорення системного підходу, хоча існують і інші, досить переконливі ствердження окремих науковців щодо того, що успіх розуміння системної діяльності залежить від визначення фактору, який впорядковує до того «невпорядковану множину» і перетворює останню на функціонуючу систему. На думку П. Анохіна, пошук і формулювання системоутворюючого фактору є обов'язковим положенням для всіх видів і напрямків системного підходу, а наявність користі від використання останнього для конкретних наук переважно залежить не від визначення підсистем, організована взаємодія яких забезпечує існування загальної системи, а від успішності виділення системоутворюючого фактору, від повноти опису його операціонального значення [23].

Таким чином, застосування системного підходу в процесі дослідження особливостей розвитку суспільства, відтворювальних процесів в ньому можливе лише за умови встановлення системоутворюючого фактору, тобто такого імперативного фактору, що характеризує всі можливості системи, іншими словами – її корисного результату.

Корисним результатом функціонування суспільства можна вважати задоволення потреб населення (членів і одночасно елементів системи) в матеріальних і соціальних продуктах, створених завдяки існуванню розподілу праці, який забезпечує можливість прояву соціальної активності. Двоїстий характер системоутворюючого фактору обумовлює можливість розгляду суспільства як економічної системи (за умови розгляду населення і реалізації його економічних інтересів) і соціальної системи (у випадку розгляду населення і реалізації їх соціальних цільових настанов). Для позначення останньої в науці існує термін «соціум», хоча його трактування, як і трактування терміну «суспільство», також є досить неоднозначним.

Значна кількість науковців ототожнюють поняття соціум з суспільством пояснюючи відмінності в двох поняттях різницею в сферах застосування. Так в [24] відзначається, що термін «суспільство» частіше застосовується в правових дисциплінах, суспільствознавстві та історії, а «соціум» – поняття більш близьке до соціологічних наук: демографії, соціології, психології. В тлумачному словнику Т.Ф. Єфремової відзначається, що соціум – це сукупність індивідів, що мають єдине культурне, економічне і соціальне життя [25]. Е. Бойченко ототожнює соціум зі спільнотою людей, що мешкають на визначеній території [26]. В.В. Сухомлінова вважає соціум формою існування людини як виду, її міжвидової взаємодії і системної організації [27].

Таким чином, в якості ознак соціуму відзначаються: проживання членів соціуму на визначеній території; здійснення членами соціуму спільної діяльності; розподіл суспільних благ; соціальний і виробничий розподіл праці; системна організація взаємодії; спільність культурного, економічного і соціального життя, схожість цілей і умов діяльності суб'єктів, що мають досвід спільної організації праці і побуту; цілісність внутрішніх зв'язків і стійкість організаційних форм [25, 27, 28], що надає змогу

сформулювати наступне визначення соціуму. Соціум – це сукупність індивідів, поєднаних спільністю соціальних інтересів, реалізація яких базується на системній організації їх соціальної і економічної діяльності. Остання є невід’ємною умовою існування членів соціуму, оскільки реалізація соціальних цілей вимагає обов’язкової наявності матеріального підґрунтя, що, в свою чергу, обумовлює обов’язковість участі в системі розподілу праці.

Таким чином, розуміння суспільства як соціальності взагалі може співпадати з його сприйняттям як соціуму. Оскільки соціум можна ототожнити із сукупністю людей, поєднаних намаганням реалізувати соціальні цілі, його функціонування суттєвим чином визначається законами розвитку населення.

Одним з найбільш важливих компонентів розвитку населення Д.І.Валентеєв, Н.В.Звереву, В.М.Медведевим [5] та іншими науковцями вважається відтворення населення. В 60–80-і роки сформувався два основних підходи до визначення сутності відтворення населення – так звані статистична і нестатистична дослідницькі традиції [29, 30], що, перш за все, базуються на різному розумінні предмету демографічних досліджень. Перший з них полягає у сприйнятті відтворення населення як «процесу безперервного відновлення поколінь людей» або «двосторонній процес розмноження і загибелі людей» [30]. Другий – більш широкий, в основі якого лежить сприйняття демографії як науки, що досліджує процеси відтворення, міграції і смерті людських істот, їх взаємозв’язки з розподілом і динамікою населення, а також їх біологічними, екологічними і соціально-економічними причинами і наслідками [31, 32] – як сукупності трьох форм руху: природного (народжуваність і смертність), просторового (міграція) і соціального (зміни соціальних структур, соціальна і професійна мобільність і т.д.) або як процес самовідтворення народонаселення як сукупності людей, що характеризуються всіма тими соціальними якостями, володіння якими дозволяє їм виступати структурними елементами єдиної системи [33].

Безумовно, для вирішення проблем економічної науки доцільним є застосування саме цього підходу, оскільки він враховує зміну системних характеристик взаємодії індивідів. На ньому ж має базуватися розуміння відтворення соціуму з урахуванням тих аспектів, що визначають перетворення простої сукупності індивідів, які проживають на певній території, в членів соціуму. Тобто відтворенням соціуму можна вважати такий процес його відновлення, що передбачає поєднання інтересів сукупності індивідів і їх системної взаємодії.

Таким чином, відтворення населення представляє собою надзвичайно складний процес, який відбувається на основі системної взаємодії окремих представників спільноти і відповідних інститутів на тій чи іншій території, географічні, політичні, економічні і соціальні умови якої визначають єдність життєдіяльності індивідів, що належать до такої території.

Управління відтворенням соціуму може і має здійснюватися на будь-якому адміністративно-територіальному рівні, проте в сучасних умовах регіонального планування, як це справедливо відзначається Л.М.Немець і К.Ю.Сегідою [34], акценти в дослідженні відтворювального розвитку мають бути переміщені на рівень регіону, що обумовлено наступними причинами:

- вплив соціально-економічних чинників на розвиток населення в регіоні має більш виражений характер, оскільки зв’язок між цими процесами є більш тісним і хронологічно ближчим, ніж в територіальних утвореннях більш високого рангу;
- дія на ці процеси адміністративних і господарських органів управління може здійснюватися з більшою ефективністю та оперативністю, ніж на державному рівні;
- регіон є складним територіальним утворенням, адміністративні райони якого мають власні особливості розвитку, що є, в свою чергу, важливим предметом дослідження;
- низові адміністративні райони виступають первинними територіальними осередками в системі адміністративно-політичного устрою країни і мають свої органи управління й господарсько-політичного керівництва [34].

Таким чином, регіон є не лише територіальним утворенням, що «має чітко окреслені адміністративні кордони, в межах яких відтворюються соціальні та економічні процеси з забезпечення життєдіяльності населення, які обумовлені його місцем в системі територіального і суспільного розподілу праці» [35], а і одним з елементів соціально-економічної системи держави, якій притаманний ряд системних відмінностей [36], і самостійною соціально-економічною системою, що має певну цілісність і взаємозв’язок складових елементів [36, 37].

З урахуванням ознак регіону і соціуму, викладених вище, регіональний соціум може бути визначений як сукупність індивідів, поєднаних спільністю соціальних інтересів, реалізація яких базується не лише на системній організації їх соціальної і економічної діяльності, а і єдиній території життєдіяльності. Відтворення регіонального соціуму, в свою чергу, може бути представлено як процес відновлення кількісного складу індивідів, поєднаних єдиною територією життєдіяльності, спільністю соціальних інтересів, реалізація яких базується на системній організації їх соціальної і економічної діяльності, а також зв’язків і соціальних якостей таких індивідів.

Висновки. Застосування гносеологічного підходу під час вивчення понятійно-категоріального апарату, на оперуванні яким базуються теорія і практика суспільного розвитку, дозволяє відзначити тісний змістовний зв’язок між поняттями: «населення», «суспільство», «соціум», «відтворення соціуму»,

«відтворення регіонального соціуму», що характеризують елементи, середовище, стан і процеси єдиної соціально-економічної системи.

Регіональний соціум може бути визначений як сукупність індивідів, поєднаних спільністю соціальних інтересів, реалізація яких базується не лише на системній організації їх соціальної і економічної діяльності, а і єдиній території життєдіяльності. Відтворення регіонального соціуму, в свою чергу, може бути представлено як процес відновлення кількісного складу індивідів, поєднаних єдиною територією життєдіяльності, спільністю соціальних інтересів, реалізація яких базується на системній організації їх соціальної і економічної діяльності, а також зв'язків і соціальних якостей таких індивідів.

При цьому, потрібно відзначити існування нагальної для економічної науки потреби в проведенні наукових пошуків в напрямку детального розгляду ознак регіонального соціуму як системи, її суб'єктного і об'єктного складу, процесів відтворення, що відбуваються в її межах і поза ними.

Література

1. Вишне夫斯基 А. Г. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее : монография / Анатолий Григорьевич Вишне夫斯基. – М. : Финансы и статистика, 1982. – 287 с.
2. Медков В. М. Демография : учебное пособие / Виктор Михайлович Медков. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 448 с.
3. Практическая демография / под ред. Рыбаковского Л. Л. – М. : ЦСИ, 2005. – 199 с.
4. Авдеев А. А. Исторические типы народонаселения в докапиталистических формациях : монография / Александр Александрович Авдеев. – М. : МАКС Пресс, 2003. – 160 с.
5. Система знаний о народонаселении : учеб. пособие для экон. спец. вузов / Д.И. Валентей, Н.В. Зверева, В.М. Медведев и др. ; под ред. Д.И. Валентей. – М. : Высш.шк., 1976. – 367 с.
6. Козлов В. И. Динамика численности народов : Методология исследования и его основные факторы : монография / Виктор Иванович Козлов. – М. : Наука, 1969. – 408 с.
7. Лармин О. В. Методологические проблемы изучения народонаселения / Олег Владимирович Лармин. – М. : Статистика, 1974. – 240 с.
8. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / Виктор Григорьевич Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981. – 432 с.
9. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. Т. 40. – Спб : Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1897. – 480 с.
10. Юрій М. Ф. Людина і світ : навчальний посібник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 460 с.
11. Российская социологическая энциклопедия / под общей ред. Г. В. Осипова. – М. : Норма-ИНФРА М, 1998. – 672 с.
12. Мазарчук Д. В. Значение политического натурализма в социальной теории Иоанна Солсберийского [Электронный ресурс] / Д. В. Мазарчук // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2012. – № 2. – С. 23 – 27. – Режим доступу : <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/45216/1/mazarchuk.pdf>. – (Сер. 3).
13. Момджян К. Х. Введение в социальную философию : учеб. пособие / Карен Хачикович Момджян. – М. : Высш. шк., КД «Университет», 1997. – 448 с.
14. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collins) : [в 2 т.]. Т. 1 : А – О / Д. Джери, Дж. Джери. – М. : Вече, АСТ, 1999. – 544 с.
15. Мартиненко В. Соціальні системи: формування, розвиток, управління / Володимир Мартиненко // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України ; Українська академія державного управління при Президенті України. – 2002. – № 2. – С. 29–33.
16. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство = Gemeinschaft und Gesellschaft / Фердинанд Тьоніс ; пер. з нем. – К. : Дух і літера. 2005. – 262 с.
17. Социология. Наука об обществе : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. П. Андрущенко, В. И. Волович, Н. И. Горлач [и др.] ; под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача ; Мин-во образования Украины, Ин-т востоковедения и междунар. отношений, Харьк. коллегіум. – 2-е изд. – Харьков : Б. и., 1997. – 688 с.
18. Маркс К. Полное собрание сочинений : [в 50-и т.]. Т. 27: А–М / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1962. – 695 с.
19. Економічний енциклопедичний словник : [у 2 т.]. Т. 2. О – Я / за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2006. – 568 с.
20. Aristotle: introductory readings / Irwin Terence, Fine Gail – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 359 с.
21. Аверьянов А. Е. Категория "система" в диалектическом материализме / А. Е. Аверьянов. – М. : Наука, 1974. – 67с.
22. Бергаланфи Л. Общая теория систем / Людвиг фон Бергаланфи. – М. : Системное моделирование, 1969. – 342 с.

23. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем [Электронный ресурс] / Петр Кузьмич Анохин. – Режим доступа : www.gaai.org/library/books/anohin/anohin.htm
24. Социум [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://sociology.net.ru/sociology/sotsium/>
25. Ефремова Т. Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка / Т. Ф. Ефремова. – М. : Дрофа, Русский язык, 2000. – 1233 с.
26. Бойченко Е. Б. К вопросу о теоретических основах диагностики регионального социума / Е. Б. Бойченко // Экономика и право. – 2010. – № 2. – С. 17–20.
27. Сухомлинова В. В. Механизмы самосохранения системы в современном социуме [Электронный ресурс] / Сухомлинова В. В. // Порядок и хаос в развитии социально-экономических систем : Материалы второго Всероссийского постоянно действующего научного семинара “Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе”. – Режим доступа : <http://pozdneyakov.tut.su/Seminar/art98/a012098.html>
28. Ковалев В. Н. Моя профессия – социолог. Энциклопедия социального образования / В. Н. Ковалев. – М. : Союз МГСУ, 2000. – 235 с.
29. Сови А. Общая теория населения : в 2 т. Т. 1 Экономика и рост населения / А. Сови. – М., 1977. – 503 с.
30. Воспроизводство населения СССР / под ред. А. Г. Вишневецкого и А. Г. Волкова. – М. : Финансы и статистика, 1983. – 303 с.
31. Coleman D. Demography in an Intellectual Context: A Subject in Search of a Home. Position of Demography among Other Disciplines / Ed. By Z. Pavlik. Prague, 2000. P. 27.
32. Козырев Ю. Н. Введение в общую теорию подвижности населения / Юлиан Николаевич Козырев // Вопросы теории и политики народонаселения : [сборник статей] / под ред. Д. И. Валентя и Э. Ю. Бурнашева. – М. : Изд-во МГУ, 1970. – 162 с.
33. Старостенко Г. Г. Методологія і практика досліджень відтворення населення України (регіональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. економ. наук : 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» ; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України / Ганна Григорівна Старостенко. – Київ, 1999. – 36 с.
34. Немець Л. М. Причинно-наслідковий взаємозв'язок економічного і демографічного розвитку суспільства / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда // Збірник наукових праць «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : Геологія – Географія – Екологія». – Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. – Випуск № 882. – С. 151–156.
35. Гутман Г. В. Управление региональной экономикой / Г. В. Гутман, А. А. Мироедов, С. В. Федин ; под ред. Г. В. Гутмана. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 176 с.
36. Ляш О. І. Збереження відтворювальної цілісності системи соціальної безпеки криз призму сталого соціально-економічного розвитку регіону / Ольга Ігорівна Ляш // Соціальна політика: принципи и методы реализации в контексте мирового опыта : Материалы международной научно-практической конференции 27 мая 2011 г. Судак. – Симферополь : ВиТроПринт, 2011. – 108 с.
37. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики : учеб. для вузов / Александр Григорьевич Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 495 с.

References

1. Vishnevskij A. G. Vosproizvodstvo naseleniya i obschestvo : istoriya, sovremennost', vzglyad v budushee : monografiya / Anatolij Grigor'evich Vishnevskij. M. : Finansy i statistika, 1982. 287 s.
2. Medkov V. M. Demografiya: uchebnoe posobie / Viktor Mihajlovich Medkov. Rostov-na-Donu : Feniks, 2002. 448 s.
3. Prakticheskaya demografiya / pod red. Rybakovskogo L. L. M. : TSSI, 2005. 199 s.
4. Avdeev A. A. Istoricheskie tipy narodonaseleniya v dokapitalisticheskikh formatsiyah : monografiya / Aleksandr Aleksandrovich Avdeev M.: MAKSPress, 2003 160 s.
5. Sistema znaniy o narodonaselenii: Ucheb. posobie dlya ekon.spets. vuzov / D.I.Valentej, N.V.Zvereva, V.M.Medvedev i dr.; Pod red..D.I.Valenteja. M.: Vyssh.shk., 1976. 367 s.
6. Kozlov V. I. Dinamika chislennosti narodov : Metodologiya issledovaniya i ego osnovnye faktory : monografiya / Viktor Ivanovich Kozlov. M. : Nauka, 1969. 408 s.
7. Larmin O. V. Metodologicheskie problemy izucheniya narodonaseleniya / Oleg Vladimirovich Larmin. M. : Statistika, 1974. 240 s.
8. Afanas'ev V. G. Obschestvo: sistemnost', poznanie i upravlenie / Viktor Grigor'evich Afanas'ev. - M. : Politizdat, 1981. 432s.
9. Entsiklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona : v 86 t. - Spb. : Semenovskaya Tipolitografiya (I. A. Efrona). T. 40. 1897.- 480 s.
10. Yurii M. F. Liudyna i svit : navchalnyi posibnyk / M. F. Yurii. – K. : Dakor, 2006. – 460 s.
11. Rossijskaya sotsiologicheskaya entsiklopediya / pod obshej red. G. V. Osipova. M. : Norma-INFRA M, 1998. 672 s.
12. Mazarchuk D. V. Znachenie politicheskogo naturalizma v sotsial'noj teorii oanna Solsberijskogo [Elektronnyj resurs] / D. V. Mazarchuk // Vesnik Belaruskaga dzyarzhnaga nversteta. - 2012. - 2. - S. 23 27. - Rezhim dostupu do zhurn. : <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/45216/1/mazarchuk.pdf>. - (Ser. 3).
13. Momdzhan K. H. Vvedenie v sotsial'nyu filosofiyu : ucheb. posobie / Karen Hachikovich Momdzhan. - M. : Vyssh. shk., KD Universitet, 1997. - 448 s.
14. Dzheri D. Bol'shoj tolkovyj sotsiologicheskij slovar' (Collins) : [v 2-h t.]. T. 1 : A - O / D. Dzheri D., Dzh. Dzheri. M. : Veche, AST, 1999. 544 s.
15. Martynenko V. Sotsialni systemy: formuvannya, rozvytok, upravlinnia / Volodymyr Martynenko // Visnyk Ukrainskoi Akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy ; Ukrainska akademiia derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy. – 2002. - №2. - S. 29 – 33.
16. Tonis F. Spilnota ta suspilstvo = Gemeinschaft und Gesellschaft / Ferdynand Tonis ; per. z nem. – K. : Dukh i litera. 2005 – 262 s.

17. Sotsiologiya. Nauka ob obschestve : uchebnoe posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij / V. P. Andruschenko, V. I. Volovich, N. I. Gorlach [i dr.] ; pod obsch. red. V. P. Andruschenko, N. I. Gorlacha; M-vo obrazovaniya Ukrainy, In-t vostokovedeniya i mezhdunar. otnoshenij, Har'k. kollegium. - 2-e izd. Har'kov: B. i. , 1997. 688 s.
18. Marks K. Polnoe sobranie sochinenij [v 50-ti t.]. T. 27 : A-M / K. Marks, F. Engel's. M. : Gospolizdat, 1962. 695 s.
19. Ekonomichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [u 2 t.]. T. 2. O - Ya / za red. S. V. Mochernoho. - Lviv: Svit, 2006. - 568 s.
20. Aristotle: introductory readings / Irwin Terence, Fine Gail - Oxford : Oxford University Press, 1996. - 359 c.
21. Aver'yanov A. E. Kategoriya sistema v dialekticheskom materializme / A. E. Aver'yanov. - M. : Nauka, 1974. 67s.
22. Bertalanfi L. Obschaya teoriya sistem / Lyudvig fon Bertalanfi. - M. : Sistemnoe modelirovanie, 1969. 342 s.
23. Anohin P. K. Printsipial'nye voprosy obschej teorii funktsional'nyh sistem [Elektronnyj resurs] / Petr Kuz'mich Anohin. Rezhim dostupu : www.raai.org/library/books/anohin/anohin.htm
24. Sotsium [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupu : <http://sociology.net.ru/sociology/sotsium/>
25. Efremova T. F. Novyj tolkovo-slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo yazyka / T. F. Efremova. M. : Drofa, Russkij yazyk, 2000. - 1233 s.
26. Bojchenko E. B. K voprosu o teoreticheskikh osnovah diagnostiki regional'nogo sotsiuma / E. B. Bojchenko // Ekonomika i pravo. 2010. № 2. S. 17-20.
27. Suhomlinova V. V. Mehanizmy samosohraneniya sistemy v sovremenno sotsiume / Suhomlinova V. V. // Poryadok i haos v razvitii sotsial'no-ekonomicheskikh sistem : Materialy vtorogo Vserossijskogo postoyanno dejstvuyushchego nauchnogo seminaru Samoorganizatsiya ustojchivykh tselostnostej v prirode i obschestve. - [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupu : <http://pozdneyakov.tut.su/Seminar/art98/a012098.html>
28. Kovalev V. N. Moya professiya sotsiolog. Entsiklopediya sotsial'nogo obrazovaniya / V. N. Kovalev. M. : Soyuz MGSU, 2000. 235s.
29. Sovi A. Obschaya teoriya naseleniya [V 2 t.]. T. 1 Ekonomika i rost naseleniya / A. Sovi. - M., 1977. 503 s.
30. Vosproizvodstvo naseleniya SSSR / pod red. A. G. Vishnevskogo i A. G. Volkova. - M. : Finansy i statistika, 1983. 303 s.
31. Coleman D. Demographyinan Intellectual Context: A Subjectin Searchof a Home / D. Coleman // Positionof Demographyamong Other Disciplines / Ed. By Z. Pavlik. Prague, 2000. P. 27
32. Kozyrev YU. N. Vvedenie v obschuyu teoriyu podvizhnosti naseleniya / YUlian Nikolaevich Kozyrev // Voprosy teorii i politiki narodonaseleniya : [Sbornik statej] / Pod red. D. I. Valenteya i E. YU. Burnasheva. - M. : Izd-vo MGU, 1970. - 162 s.
33. Starostenko H. H. Metodolohiia i praktyka doslidzhen vidtvorennia naselennia Ukrainy (rehionalnyi aspekt) : avtoref. dys. ...dok. ekonom. nauk : 08.09.01 - Demohrafiia, ekonomika pratsi, sotsialna ekonomika i polityka; NAN Ukrainy. Rada po vyvch. produkt. syl Ukrainy / Hanna Hryhorivna Starostenko. - Kyiv, 1999. - 36 s.
34. Niemets L. M. Prychynno-naslidkovyi vziaemozviazok ekonomichnoho i demohrafichnoho rozvytku suspilstva / L. M. Niemets, K. Yu. Sehida // Zbirnyk naukovykh prats «Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina : Heolohiia – Heohrafiia – Ekolohiia». - Vypusk № 882. - Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina, 2009. – S. 151-156.
35. Gutman G. V. Upravlenie regional'noj ekonomikoj / G. V. Gutman, A. A. Miroedov, S. V. Fedin ; pod red. G. V. Gutmana. M. : Finansy i statistika, 2001. 176 s.
36. Iliash O. I. Zberezhennia vidtvoriuvainoi tsilisnosti systemy sotsialnoi bezpeky kriz pryzmu staloho sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehionu / Olha Ihorivna Iliash // Sotsialnaya politika: printsipy i metody realizatsii v kontekste mirovogo opyita : Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 27 maya 2011 g. Sudak. - Simferopol: ViTroPrint, 2011. – 108 s
37. Granberg A. G. Osnovy regional'noj ekonomiki : ucheb. dlya vuzov / Aleksandr Grigor'evich Granberg. M. : GU VSHE, 2003. 495 s.

Надійшла 12.01.2015; рецензент: д. е. н. Храпкіна В. В.